

TÜRK KÜLTÜR ve EDEBİYATINDA TUZ ve TUZ-EKMEK HAKKI

Mehmet SAMSAKÇI*

Özet

Bu makalede, Türk kültür ve inanç siteminin çok önemli bir unsuru olan “tuz”, tuzun kutsiyeti ve tuzla ilgili inançlarla birlikte mitolojik devirlerden modern asırlara kadarki süreç içerisinde Türk edebiyatının hemen her şube ve kolunda varlığına şahit olunan “tuz ekme hakkı” deyimini araştırılmıştır. Çalışma, kültürümüzün sosyal, kültürel, dinî ve edebî yönden bir tuz literatürüne sahip olduğunu vurgulama gayesi gütmektedir.

Anahtar kelimeler: Tuz, Tuz-Ekme Hakkı, Nân u nemek, Türk Edebiyatı.

The Salt and 'The Sake Of Salt-Bread' in the Turkish Culture and Literature

Abstract: *At the core of this article lies the very significant place of salt and also 'the sake of salt-bread' which has occurred via the material and spiritual concerns for the salt, in the Turkish culture and literature. The concept of 'the sake of salt-bread' that has been indicated in the religious, literal and political texts by the means of various reasons throughout the history, from the mythological eras to the 21. century, basically displays the wholeness and continuity of the system of Turkish civilisation and belief.*

Key words: Salt, 'the sake of salt-bread', Turkish Literature

“Çürümüşsünüüz tuzsuz kalıp. Tuz, yani akıl bir de yürek.”.

DEVLET ANA

* Araş. Gör, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü., samsakci@istanbul.edu.tr

Bütün toplumlar, bazı coğrafî şartlar, dinî ve sosyal kabuller, içinde yaşadıkları tabiat şartları ve iklimler tesiriyle çeşitli hayvanları, bitkileri, birtakım kozmik unsurları ve tanıyıp tadabildikleri gıdaları kendilerince önemsemişler, bir “devam meselesi” olan kültürlerinin birer parçası hâline getirmişlerdir. Çinlilerin ejderhaya, eski Mısırlıların güneşe, Farsların ateşe kutsiyet atfetmeleri bu tip inanç ve kabullere örnek teşkil eder. Bu inançlar kadar kuvvetli olmamakla birlikte Türk kültürünün de mitolojik devirlerden günümüze kadar içinde barındırdığı, kutsal saydığı ve sözlü-yazılı birçok ürününde adını zikrettiği unsurları ve bu unsurlarla ilgili kavramları vardır ki bunlardan birisi de “tuz”dur. Bu yazı, tuz ve tuz-ekmek hakkının Türk kültür ve edebiyat coğrafyasına nasıl dağıldığı hakkında bir fikir vermek ve bu yolla kültürün değişik katmanlarının aslında bazı noktalarda nasıl buluştuğunu vurgulamak gayesi gütmektedir.

Bazı efsanevî bilgilere göre tuz, Türklerin ilk ataları saydıkları, Hz. Nuh’un oğlu olan Yafes’in, Totok (veya Tütek) ismindeki torunu tarafından keşfedilmiştir. *Şecere-i Terâkime*’ye göre Totok’un tuzu keşfi şöyledir:

*“Künlerde bir kün avğa çıkıp keyik öltürüp kebâb kılıp yip oturup idi. İlgidin bir togram it yerge tüşdi. Anı alıp yedi irse ağzığa bisyâr hoş meze keldi. Âniñ üçün ol yer tuzlak irdi. Aşka tuz salmaqnı ol çıkardı. Bu nemekin resm andın kaldı”.*¹

İslâmî Türk kaynaklarına ve bazı dinî rivayetlere göre tuzun hikâyesi, Kâ’be’nin inşâsına kadar uzanır:

“Hz. İbrahim, oğlu İsmail ile beraber Kâ’be-yi Muazzama’yı inşa ettiğinde, Rabb’ine, Hac için gelenlere ivaz olarak ne vereceğini sorar ve Allahü Teâla Cebrâil’e buyurur:

“Hemen Cennetten bir avuç kâfur getir.”

Cebrâil kâfuru getirir ve Hz. İbrahim’e verir. Hz. İbrahim, bir avuç kâfuru etrafa saçar ve kâfurdan bazı parçalar denize, göle ve kayalara isabet eder. Denize isabet eden deniz tuzunun,

¹ Günümüz Türkçesiyle: “Günlerden bir gün ava çıkmış, öldürdüğü geyiği kebab yapıp yiyorken elinden bir parça et yere düştü. Onu alıp yediğinde ağzına çok hoş bir tat yayıldı. Çünkü o yer tuzlaydı. Yemeğe tuz koymağı o çıkardı. Bu tuzlu yeme geleneği ondan kaldı.” Hiyye Hâmi Ebu’l- Gâzi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (Haz: Zuhâl Kargı Ölmez), Ankara 1999, Simurg Yay., s.119-120, 234.

göle isabet eden göl tuzunun, kayaya isabet eden kaya tuzunun meydana gelmesine sebep olur.”²

Ortaya çıkışı bu gibi ilâhî kaynaklara bağlanan tuz, zamanla farklı anlamlar kazanmış ve tuz kelimesi etrafında dilimizin tekâmülü ve işleyişi içinde bazı söz kalıpları ve deyimler oluşmuştur.

Eski Türkçe’de tuz, “güzellik, hüsün, melâhat, şirinlik” gibi manalara gelmekte³ ve tuzun bir tefsir tercümesinde de bu anlamda kullanıldığı görülmektedir:

“Bir kişinin ki katında bir yüzü tuzluca avrat ola...”⁴

İngilizcesi “salt” olan tuzun, Türkçedeki gibi “tat” anlamına da geldiğini ve “the salt of the earth” deyiminin de “dünyanın tadı tuzu olan iyi insanlar”⁵ demek olduğunu belirtmekte fayda vardır. *Chambers* sözlüğü aynı deymi “a consistently reliable or dependable person” (güvenilir kimse) şeklinde karşılamaktadır.⁶

Farsça’sı **nemek** olan tuzun içerdiği anlamlardan birisinin de tat olmasına ya da kelimenin anlamının genişlemesine *Gülîstan* mütercimi Hikmet İlaydın iki beyitten yola çıkarak şöyle bir yorum getirmektedir:

(Beyitlerin tercümesi: “Benim sevgilim, tatlı gülüşüyle içeri girince yaralarımıza daha da tuz eker. Ne olurdu -cömert insanların, yoksullar önüne düşen yenleri gibi- zülfünün ucu elime geçseydi.”)

İlaydın, “tatlı gülüşüyle” ibaresinin orijinalinin *be-hande-i nemekîn* şeklinde olduğunu söyler ve ekler:

“Tuzlu ve tuzluluk kelimeleri, Arapça’da olduğu gibi (melîh, melâhat) Farsça’da da tatlılık mânâsına gelir. Yemeğin çesnisini tuz verdiği için bunlar mecazlaşmış ve Osmanlı Türkçesinde de

² Ali İhsan Muratoğlu, “Tuzun Hikâyesi”, *Türk Folklor Araştırmaları*, nr. 253, Ağustos 1970, s.5721.

³ *XII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, c. I, İstanbul 1943, TDK Yay., s.703.

⁴ *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, c.IV, Ankara 1957, TDK Yay., s.769. (Burada sözü geçen tefsir tercümesi, İbn-i Arabşah Ahmed’in *Tefsîr-i Ebü'l-Leyl Tercümesi*’dir.)

⁵ *Yeni Redhouse Lügati* (İngilizce-Türkçe), (Revised Redhouse Dictionary English-Turkish), İstanbul 1969, American Bord Neşriyat Dairesi, s. 912.

⁶ *Chambers, 21st Century Dictionary*, Salt mad., Edinburg 1996, Chambers, s.1242.

melîh güzel, melâhat da güzellik yerine kullanılmıştır. Hâlbuki milh, tuz manasını muhafaza etmiştir. Aynı beyitteki yaralarımıza daha da tuz eker deyimi ile be-hande-i nemekîn arasında bu bakımdan kelime sanatı vardır. Sâdi'nin külliyâtına Nemekdân-ı Şuarâ adının verilmesi bu itibarladır.”⁷

Nitekim Fatih Sultan Mehmet'in, devrinin meşhur şairi Melihî'yi meclisinde görmek istediğine ve onsuz sohbeti “tuzsuz yemek” gibi tatsız bulduğuna dair rivayetler söz konusudur. Gelibolulu bu konuda şöyle bir bilgi vermektedir:

“...Hatta Ebu'l- Feth-i kâm-kârın meclis-i huld-iştihârına dâhil olub her zaman nedmân u musâhabetinden mahzûz olmağın ansuz olan meclisi ta'âm-ı bî-nemek add iderler idi.”⁸

Fatih'in söz konusu şairden yoksun sohbeti ta'âm-ı bî-nemek olarak görmesi şüphesiz Melihî'nin isminin kökü olan milh'in “tuz” ama aynı zamanda “tat” anlamına gelmesindedir.

Ferit Devellioğlu'nun lügatinde de nemek kelimesi çeşitli anlamlarıyla yer alır ve birçok terkinin asıl ögesidir:

1. Nemek: Tuz, tat, lezzet⁹

Tuzun, lezzet, tat anlamlarında kullanıldığına bir örnek olmak üzere Nabi'nin şu beyti gösterilebilir:

*“Derler ağyârı mezemmet nemek-i meclîsdür
Biz de gıybet edelüm meclîse lezzet gelsün”¹⁰*

(“Başkalarını kınamak meclise tat getirir” demişler. Biz de çekiştirelim, meclise lezzet gelsin.)

Eski Türklerin, tuzu şeker karşılığı olarak da kullandığını biliyoruz:

⁷ Sâdî-i Şîrâzî, *Gülîstan* (Çev.: Hikmet İlaydın), İstanbul 2001, MEB Yay., s.365.

⁸ Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühû'l-Ahbâr*, c. II, [Haz: M. Hüdai Şentürk], Ankara 2003, TTK Yay., s. 263.

⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1999, Aydın Kitabevi, s. 821.

¹⁰ Abdülkadir Karahan, *Nâbî*, Ankara 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., s. 187.

“Söze şeker katma” sözüümüzün karşılığı olarak eski Türkler, “sözünge tuz kattı”, yani sözünü tuzladı ve tatlılaştırdı diyorlardı.¹¹

Tuzu tat olarak kullanan şairlerimizden birisi de Ali Şir Nevâî’dir. Son divanı *Fevâidü’l- Kiber*’de şöyle bir beyit vardır:

*Çün fenâ yolıga kirdim agzı könglümde ni tang
Kim sefer ehli çü ‘azm itti bolur yanında tuz*¹²

(Fena yoluna girdim, gönlümde (o sevgilinin) ağzı varsa buna şaşılır mı? Zira sefer ehlinin, yola çıktığında yanında tuz olur.)

Nitekim Hüseyin Kâzım, “temlîh” kelimesinin “tuzlama: edebiyatta, söz arasında lâtif bir tabir veya mazmûn îrad etmek”¹³ anlamına geldiğini belirtir ki bu bilgi yukarıdaki hükmü destekler mahiyettedir. İngilizcedeki “attic salt” deyiminin de “ince nükte”¹⁴ demek olduğuna, dolayısıyla tuzun oluşturduğu bazı kelime gruplarının değişik kültürlerde aynı görevi üstlendiğine dikkat çekelim.

2. Nemek-çeşî: Yeni doğmuş çocuğun ağzına tuz koyma töreni. (Devellioğlu, s. 821) Bugün de devam eden bu merasim, çocuğun ağzının ve vücudunun kokmasını önlemek için yapılırdı. Zira tuz, kokuyu önleyen bir maddedir. Ayrıca, çocuğun vücudunun tuzla yıkanması, edeb ve terbiye ile de ilişkilendirilmiştir. Bunun içindir ki İstanbul halk hikâyelerinde adı çokça geçen Bekrî Mustafa’nın birçok kavgası “Tuzsuz”larla olur. Nitekim Karagöz metinlerinden bir tanesinde Tuzsuz’un “şimdi tuzlanacağı”ndan bahsedilir. (Deli Bekir, dövülmekte, dolayısıyla terbiye edilmektedir)¹⁵ Orta Oyunu’nun bıçkın, külhanbeyi kahramanı Deli Bekir de “Tuzsuz”dur. Koku bahsiyle alâkalı olarak, deri imalâtında da tuzun kullanıldığını, tuzun deriyi terbiye ettiğini ve derinin kokusunun tuzla giderildiğini belirtelim.

Tuz ve koku ilişkisi, bugün de halk arasında sıkça kullanılan bir deyim oluşturmuştur. Edepli olması istenen ve çoğunlukla evlenemeyen kızlar için

¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, c. 4, Ankara 1991, s. 317.

¹² Ali Şir Nevâî, *Fevâidü’l- Kiber*, (Haz. Önal Kaya), Ankara 1996, TDK Yay., s. 212.

¹³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, c. 4., İstanbul 1945, TDK Yay., s. 400.

¹⁴ *Yeni Redhouse Lügati*, s. 912.

¹⁵ Nurgül Yıldız, “Tuzsuz Deli Bekir Üzerine”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, Kitabevi Yay., s.166.

kullanılan *tuzlayım da kokma* tabiri, Enderunlu Vâsıf'ın şu mısralarında ifadesini bulur:

“Hay hay bari yordamına güleyim biraz
 Turp sıkayım zerâfetine fos çoğa bu naz
 Tuzlayım da kokma sen vay zavallı kaz
 Bir kerre itmedi mi süd-nenen niyâz
 Olma sokak süpürgesi kadın kadıncık ol”¹⁶

M. Ali Tanyeri, bu tabirin küçümseme/küçümseme anlamında da kullanıldığını söylemektedir.¹⁷

3. **Nemek-harâm:** Tuz hâini, iyilik bilmez. (Devellioğlu, s. 821)

4. **Nemek-helâl:** (nemek-perver, nemek-şinâs): Tuz hakkı tanıyan, iyiliğe şükreden. (Devellioğlu, s. 821)

5. **Nemek-rîz:** Tuz serpen (tat veren). (Devellioğlu, s. 821)

“Leb-i câma dokunsun tek hemen lâl-i nemek-rîzin
 Katarsan bâde-i nâba nemek kat kat helâl olsun”

Enis Dede

(Senin, tat veren [tuzlu] dudağın, kadehin dudağına dokunsun. Saf şaraba tuz kat, kat [ki o sana] helâl olsun.)

Nemek-rîz ibaresinin kullanımına örnek olmak üzere aldığımız beyitte, tuzun değeri ve yüzyıllar içerisindeki yerini koruması konusunda önemli bir ipucu vardır. Şair, şarabın helâl olması için sevgilisinin o şaraba tuz katmasını veya katması gerektiğini, böylece şarabın ona kat kat helâl olacağını belirtiyor. Bugün de birçok yörede geçerliliğini koruyan inanca göre içine *tuz serpilen şarap, artık helâldir*. Tabii bu inanışın kökeninde kimyasal bir sebep de vardır. Zira şaraba tuz katmak onu sirke hâline getirir.

¹⁶ A. Atilla Şentürk, “Tahmîs Bâ-İstılâhât-ı Zenân Der Vâdi-i Nush ü Pend Ez-Dehân-ı Vâlîde (Kadın Tabirleri İle Ana Ağzından Nasihat Vadisinde Yazılmış Tahmîs)” *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İst. 1999, YKY., s.640.

¹⁷ M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara 1999, Akçağ Yay., s.234.

Ta'kîb adlı eserinde, Ziya Paşa'nın *Harâbat*'ını eleştiren Namık Kemal, *Harâbat*'a alınan ve bahsimize uyan bir beyti inceler ve Paşa'yı şu şekilde tenkit eder:

“Şarabdan ne acéb olmasan eğer sarhoş

Bu tuzlu lebler ile neylesün şarab sana”

beytini müntehab bir eser sûretinde göstermek ayıb olmaz mı? O koca divan sahibi Sâib, şarabı sirke eder de öyle mi içermiş? Yahud ki acaba bir güzelin dudağına tuz doldurulmazsa melâhat mı bulmazmış?“*Ey Âşık Ömer, aç başını tuz sürecekler!*” yollu hepimizden evvel efendimizin hedef-i istihzâsı olan sözleri bir Acem'in eseri için *Harâbat*'a dâhil etmek şarap küpüne okkalarla sevâhil tuzu atmak kabilinden olmaz mı? ¹⁸

Aslında divan şiirinde sevgilinin dudağı, çok defa mucizevî sözlerin çıktığı, içildiğinde insana sonsuz bir hayat bahşettiğine inanılan âb-ı hayatla kıyas bile kabul etmeyen bir kaynak olmakla birlikte şarap ve tatla da birlikte kullanılır.¹⁹ Yukarıdaki beyitte de Sâib, sevgilisinin dudaklarıyla şarabı karşılaştırmakta ve şarabı sevgilinin dudağının tatlılığı karşısında âciz bırakmaktadır. Ve başka bir yönden bakılırsa “*Eğer şaraptan sarhoş olmasan buna şaşılır mı, bu tuzlu dudaklar varken şarap sana ne yapabilir?*” demekle Sâib, sevgilisinin dudağının tatlılığını belirtmekte ve başka bir gerçeğe işaret etmektedir ki o da şarap içenlerin genellikle tuzlu mezeler yediği; çünkü şarap içilirken yenilen tuzun sarhoş olmayı geciktirdiğidir. Tuzun içki içen kimseler için ne demek olduğunu gösteren mühim bir bilgiyi de Sâmiha Ayverdi'den öğreniyoruz. Eski Sandıkburnu'nun gedikli, asır-dîde ayyaşlarından birisi eskiyi şöyle özlemektedir:

“Bugünlüklere de meyhaneye mi derim, nerede o küplülükler?
Fıçılarına merdivenle tırmanılan gedikliler? Nerede hava kararır
kararmaz fiske şamdanı ile sofraları dolaşıp mumları yakan
ustalar? Lâf söylemeye fırsat bırakmadan pervane gibi dönen

¹⁸ Kâzım Yetiş, “Ta'kîb”, *Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, İstanbul 1996, Alfa Yay., s.186.

¹⁹ İskender Pala, “abıhayat- âb- hayât”, *Divan Şiiri Sözlüğü*, c. 1, Ankara 1989, Kültür Bakanlığı Yay., s. 5-7.

*çıraklar? Nerede göbeklerine tuz çanakları yerleştirilmiş, üstleri meze dolu kütükler?*²⁰

Eski İstanbul meyhanelerinin vazgeçilmez unsurlarının birisinin tuz olduğuna bir diğer delili de *Amat* isimli roman getirmektedir:

*“Meyhanecinin miçolarına emir yağdırmasıyla ortaya bir sini ve iki tabure getirildi. Tuz, sininin tam ortasına konduktan sonra mezeler, sırça bir sürahi içinde kıpkırmızı bir Ankona şarabı ve billûr kadehler sofraya sıralandı...”*²¹

Bahsimiz için çok önemli bir anektot sayılabilecek olan bir başka bilgi, yine Ayverdi'nin söz konusu eserindedir:

*“... Buralarda (Sarayburnu meyhaneleri) kavga güirültü de pek eksik olmazdı. Eğer borcunu asmayı âdet sırasına koyan bir müşteri ile bir meyhaneci arasındaki ağız dalaşı büyüyüp de mahkemelik olurlarsa, sofraların orta yerine gömülü tuz çanağı işte o zaman işe yarar, meyhaneci, kadı efendinin huzuruna çıkıp “bu adam benim rakı paramı vermedi...” diyemeyeceği için “tuz paramı vermedi” diye ayak direr, icabında yemin ederek hakkını kurtarırdı.”*²²

Tuzun günlük hayattaki vaziyeti, çeşitli hadiseleri karşılayan ve özetleyen deyimlerin ana unsuru oluşunun yanında bir de ilâhî yanı vardır ki (tuza yüklenen bu değer altında tuzun Kâ'be'nin inşası sırasındaki teşekkülü inancı ve Hz. Muhammed'in “Sizin baş katığımız tuzdur”²³ [nitekim bazı insanlar yemeğe serçe parmaklarıyla tattıkları tuzla başlarlar] şeklindeki hadîs-i şerifi yatmaktadır) bu özellik onu her devirde kutsal ve kıymetli bir yiyecek yapmıştır. Tuzun bu kıymetinin bir sebebi de şüphesiz az bulunur olmasıdır:

“Tuz endüstrisi insanlık kadar eskidir. Tuz, uzun bir süreden beri insan yiyeceğinin önemli bir parçasıdır. Kutsal bir madde ve alış-veriş aracı olarak kullanılmıştır. Tibet ve Moğolistan'da bir topak tuz para yerine geçmektedir. Dağıtımı eski ülkeler

²⁰ Sâmiha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, İstanbul 1952, İstanbul Fetih Derneği Yay., s.67.

²¹ İhsan Oktay Anar, *Amat*, İstanbul 2005, İletişim Yay., s. 17.

²² Ayverdi, *a.y.*, s. 68.

²³ Ebû Muhammed b. Selâme el-Kuzâî, *Şihâbu'l- Ahbâr* (Terc-Haz: Prof. Dr. Ali Yardım), İstanbul 1999, Damla Yay., s 237.

tarafından politik bir silah olarak kullanılmış ve Doğu ülkeleri tuza büyük vergiler koymuşlardır.”²⁴

Tuz, yalnızca Anadolu Türklerince kıymetli görülmemiş, Kırgız Türkleri de “*eğer yalan söylüyorsam beni tuz vursun*” diyecek kadar tuzu kıymetlendirmiş ve onun üzerine ant vermişlerdir.²⁵ Yapılan bir tatlı, baklava olsa bile yine de içine *şeytan yaklaşmasın* diye bir tutam tuz atılması ve tuz ziyan etmenin günahının büyük olduğu inancı bunlardan bazılarıdır. Tuz, Türk efsanelerinde de bu değeriyle karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Erzurum yöresinde yaşayan bir inanca göre “Söylemez Baba, yüklerinin tuz olduğunu söyleyen kervancıları kargışlar. Yükler, şeker olduğu halde tuza döner.” Yine “Hoca Ahmed Fakih’in yükünün ne olduğunu sormasına yanlış cevap veren şeker tüccarının şekerleri tuza döner.”²⁶ O kadar ki birçok yörede geçerliliğini koruyan bir inanca göre *dünyada tuz ziyan eden, âhirette o tuzu kirpikleriyle toplayacaktır.*

Şurasını da ifade etmeli ki “kaş, kirpikle tuz toplamak” yalnızca âhret hayatına bağlanmamıştır. Bu ifade bir söz grubu oluşturmuş ve farklı bir anlam dairesine girmiştir:

“Kaşlarıyla tuz toplayıp kirpikleri üzerinde yürüyecek gayrette bir delikanlı iken kaderin onu buralara sevk etmesinden içi ezik, yüreği buruktu.”²⁷

Tuzla ilgili inanışlara diğer bir örnek olmak üzere *tuz çevirmek* deyiminden ve bu işin nasıl yapıldığından bahsedelim. Tuz çevirmek, nazar değmesiyle hasta olduğuna inanılan kimsenin hastalığını gidermek için uygulanan bir usûldür:

“Hasta, tuz çevirecek kadının önünde oturur. Kadın sağ eliyle bir miktar tuz alır; hastanın başı etrafında çevirerek dualar okur. Sonunda elindeki tuzun bir kısmını tükürükle ıslatıp hastanın alınına sürer; artanını da ateşe atar. Tuz çevirecek kadın oaktan

²⁴ R. Narris Shreve - Joseph A. Bring, Jr. *Kimyasal Proses Endüstrileri I*, (Çev. A. İhsan Çataltaş), İstanbul 1983, İnkılâp ve Aka Kitabevi, s. 284-285.

²⁵ Ögel, *a.g.e.*, s.317.

²⁶ Metin Ergun, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, Ankara 1997, Atatürk Kültür Merkezi Yay., s. 355.

²⁷ İskender Pala, *Babil’de Ölüm, İstanbul’da Aşk*, İstanbul 2003, L&M Yay., s. 329.

olur. Yani annesinden “el almış” ve bu gibi hastalıkları sağaltmaya “izinli” bulunur. (Malatya, Mahmut Nedim Zapçı)²⁸

Beşerî ve ilâhî bu kadar geniş bir anlam ve inanç yelpazesi olan tuzun kıymetinin kültürümüzdeki bir diğer aksi de Tuz Baba’dır.²⁹

Tuz bahsini kapatmadan evvel, Anadolu efsanelerinde adı çokça geçen Karakoyun efsanesinde ve Sabahattin Ali’nin “Hasan Boğuldu” isimli hikâyesinde tuzun bir *sınama aracı* olarak geçtiğini hatırlatalım. Kızılırmak - Karakoyun’da, kızını çobana vermeği gururuna yediremeyen ağa, çok büyük ve zor bir şart koşar. Buna göre sürünün tüm koyunları, üç gün üç gece tuz yiyecekler ve dördüncü gün, tüm köyün gözü önünde, derenin bir kıyısından diğer kıyısına bir damla su içmeden geçeceklerdir.

“Hasan Boğuldu”nun ova köylüsü Hasan ise dağ kızı Emine’yi almak için “kırk has okka tuz”u Yüksekoba’ya çıkarmak zorundadır.

TUZ - EKMEK HAKKI

Türk ve İran kültüründe oldukça geniş ve önemli bir yeri bulunan tuz, yine iki toplumca kutsal ve değerli kabul edilen “nân” (ekmek) la birleşmiş ve nân u nemek (tuz - ekmek) hakkı günümüze kadar gelmiştir.³⁰

Ekmek, özellikle Türkler için oldukça aziz bir gıdadır. O kadar ki Ferit Devellioğlu’nun “*gördüğü iyiliği unutan, tuz ekmek hakkını bilmeyen*”³¹ olarak

²⁸ *Türkiye’de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, c. 6, Ankara 1952, s.122. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Yüksel Kırımlı’nın “*İnanç, Nazar ve Nazara Karşı Tuz*” isimli makalesine bakılmalıdır: *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004, s. 65-74.

²⁹ Fâtih Sultan Mehmet’in Tuzcubası olan ve Beşiktaş sirtlarında bir mahalleye adını veren, orada bir de türbesi bulunan bu vefî hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Şevket Gürel, “Tuz Baba”, *İstanbul Evliyaları*, İstanbul 1998, Veysel Karânî Hırka-i Şerif Vakfı Yay., s. 276-277.

³⁰ *Redhouse Lügati* İngilizcedeki “eat a person’s salt” şeklindeki deyimın Türkçe karşılığını “birisinin misafiri olmak; tuz ekmeğini yemek” biçiminde verir ki bu, doğu, özellikle Fars kültüründen oldukça etkilendiğini bildiğimiz İngilizcede tuzun “dostluk ve arkadaşlık”la ilgili deyimler oluşturduğunu kanıtlamaktadır. *Redhouse Lügati*, s. 912. Çeşitli toplum ve dinlerin de tuzu dostluk ve arkadaşlıkla ilişkilendirdiğini biliyoruz: “Salt was a symbol of friendship and hospitality to the Ancient Greeks, as it was to the Children of Israel and is to Muslims, because it is shared; and a symbol of a binding promise, because it is indestructible.” Jean Chevalier - Alain Gheerbrant, *The Penguin Dictionary of Symbols*, London 1996, Penguin Books, s. 824. Tuz ve ekmeğin değişik kültürlerdeki yerine dair orijinal bilgiler için bkz. *a.g.e.*, s. 822-824.

³¹ Devellioğlu, *a.g.e.*, s.806.

karşılık gösterdiği nankör kelimesi, “nân ve kör” kelimelerinden türemiştir ve “yediği ekmeği görmeyen” anlamına gelir. Nan kelimesiyle teşekkül eden terimlerden bir tanesi de “nan-bahâ”dır ki “*Osmanlı Devleti’nde ekmeğin hakkı olarak bazı devlet memurlarına verilen para*” olarak kayıtlara geçmiştir.³²

Tuz-ekmek hakkının teşekkülü Şükrü Elçin’e göre şu şekildedir:

*“Birbirlerini tanımayan iki kişi bir münasebetle birbirlerinin ekmeklerini, yemeklerini yerler. Aynı sofradan alınan nasiple ikram edilenin minneti, onlara bütün bir ömür unutulmayacak samimiyetin ve dostluğun kapılarını açar. Bu samimiyet ve dostluk onları bir kalp yapar. Artık birbirlerine kötülük edemezler. Karşılıklı itimadın ve civanmertliğin asil bir örneği olan bu ruh ve fikir birliği bir “yemin” hükmünde ve değerindeki hüviyetiyle kutsallaşır.”*³³

İşte aynı sofradan yenilen “tuz ve ekmeğin”, artık aradaki dostluğun bir nişanesi ve bu dostluğun bozulmaması için içilen bir ant hâlini alır. *Ciğerdelen* isimli romanında Rumeli serhatlerinin maceralarını işleyen Safiye Erol da akıncılara tuz ve ekmeğe el vurdurmuştur:

*“Hepsi de kılıca, Kur’ân’a, tuza ekmeğe el vurarak ant içmişti: “Cümle kırılırız, Ciğerdelen’i vermeyiz!”*³⁴

Tuz-ekmek hakkı, birçok tarihî eserde, tasavvufî metinler ve klâsik şiirimizde, halk edebiyatı türlerinde, atasözleri ve mânilerde, bazı tarihî roman ve hatta modern şiirimizde (tabîî bazı küçük farklarla) karşımıza çıkmaktadır.

*Silahdar Tarihi’*nde Sultan IV. Mehmet’in şöyle bir hatt-ı hümayunundan bahsolunur:

“Bu sefer-i nusret-eserimde me’mûr ve mevcûd olub fî-sebilillah taş yasadıub toprak döşeden gâzi ve mücâhid, vüzerâ ve mîr-i mîrân ve ümerâ ve yeniçeri ve sipah ve cebeci ve topçu ve külliyyen sagîr ü kebîr tavâif-i asâkir-i mansûre kullarıma selâm ve dua ederim, cümlesine nân u nemekim helâl ve iki cihanda

³² İlhan Ayverdi, *Misallı Büyük Türkçe Sözlük*, c. 2, İstanbul 2005, Kubbealtı Neşriyatı, s. 2300.

³³ Şükrü Elçin, “Tuz-Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, (Seri: 1, Sayı: A 2), Ankara 1966, TKAE Yay, s.165.

³⁴ Safiye Erol, *Ciğerdelen*, 5. bs., İstanbul 2004, Kubbealtı Neşr., s.100.

*yüzleri ak; kılıçları berrak olsun bu gazâ-yı ekberde sa'y-ı cemilleri ancak olur. Berhudâr olsunlar ve's-selâm'*³⁵

Evliya Çelebi, kendisini Ahi Çelebi Camii'nde gördüğü ve ömrü boyunca seyahat etmesinin sebebi olarak gösterdiği, “Şefaati!” diyeceği yerde heyecandan “Seyahat yâ Resûlullah!” deyiverdiği meşhur rüyasında, okçular pîri Sa'd bin Ebî Vakkas'tan şu öğüdü aldığını söylüyor:

“...*tarîk-i Hakkı elden koma, gill u gışdan berî ol, nân u nemek hakkın gözle, yâr-ı sâdik ol, yaramazlarla yâr olma, iyilerden iyilik öğren.*”³⁶

Reşit Rahmeti Arat, pek çoğu tuz-ekmek hakkı ile ilgili olmak üzere *Kutadgu Bilig*'de tuzun 19 kez kullanıldığını tespit etmiştir.³⁷ Bir örnek alalım:

“*tuz ekmeğini king tut kişike yitür*

*kişi 'aybı körse sen açma yitür'*³⁸

(Tuzu, ekmeği bol tut, başkalarına ikram et; bir kimsenin aybını görürsen, açma, üstünü ört.)³⁹

14. yüzyıl şairlerinden Hoca Mes'ud da *Süheyl ü Nev-bahâr*'ında “tuz-ekmekten bahsedenin merhametsiz, kötü olamayacağını” belirtir ki tuz-ekmek hakkından bahsetmek herkesin harcı değildir:

“*Seni mühr-bân kişi gördüm ineñ*

Yavuz kimse olmaz duz etmek aňan”⁴⁰

Gevherî, bozulan zamandan şikâyet ederken bahis konusu ettiğimiz şükran borcunun da unutulduğunu söyler:

³⁵ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi*, c.1, İstanbul 1928, Devlet Matbaası, s. 723-724.

³⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* Birinci Kitap (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1995, Yapı Kredi Yay, s.10-11.

³⁷ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III* (İndeks), İstanbul 1979, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s. 476.

³⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig (Metin) I*, (Haz: Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1999, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., s. 150.

³⁹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 2003, Türk Tarih Kurumu Yay., s. 105.

⁴⁰ Mes'ud bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-bahâr*, (İnceleme-Metin-Sözlük), [Haz. Cem Dilçin], Ankara 1991, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay., s.285.

*“Gevherî der olma herkese yakın
Hiç sayan kalmamış tuz etmek hakkın
Zamâne dilberine aldanma sakın
Heman bir yüzünün gülmesi vardır”⁴¹*

Kaygusuz Abdal da Hz. Peygamberin hoşnutluğunu kazanmak için tuz-ekmek hakkını inkâr etmemek gerektiği kanaatindedir:

*“Tuz ekmek hakkını sakla iy Safâ
Tâ ki hoşnut ola senden Mustafâ”⁴²*

Tuz-ekmek hakkı, belki en güzel ifadesini, çeşitli kelime ve mana incelikleriyle klasik şiirimizde bulmaktadır:

*“Getirir yerine vallâhi tuz ekmek hakkın
Ekmek isterse yarama ol yâr nemek ”*

Aşkî

(O sevgili eğer yarama tuz ekmek isterse vallâhi tuz ekmek hakkını yerine getirir.)

Görüldüğü üzere “ekmek” sözü tevriyeli kullanılmakta ve “yaraya tuz ekme”nin ıstırabı, yani hazzı arttıracak söylenmektedir.

*“İtlerinle âsitânunda tuz ekmek kadrini
Anıcağ nân u nemek hakkına yârân ağlasun”*

Âhî

(Dergâhında köpeklerinle tuz ekmek hakkını anınca, tuz ekmek hakkı için dostlar ağlasınlar.)

A. Atilla Şentürk, yukarıdaki beytin şerhinde tuz ekmek hakkına şöyle bir yorum getirmiştir.

⁴¹ *Gevherî Divanı*, (İnceleme-Metin-Dizin-Bibliyografya), Ankara 1984, Kültür ve Turizm Bak. Millî Folklor Araştırma Merkezi Yay., s.341.

⁴² Abdurrahman Güzel, “Tekke Şiiri”, *Türk Dili* (Halk Şiiri Özel Sayısı), nr. 57, Ocak 1989, s.349.

“Tuz ve ekmek her ikisinin de insanın muhtaç olduğu temel gıdalar olmasından kaynaklanmalı “nân u nemek” [= tuz ve ekmek] Türkler ve İranlılar arasında aziz kabul edilir, bir insanın biraz tuz ve bir parça ekmek kadar küçük bir iyilik görmüş olsa dahi o iyiliğin yüceliğini ve değerini vurgulamak için kullanılırdı. İbarede tuz ve ekmek kelimelerinin hem Türkçesi hem de Farsçasına yer verilmiş olup “nân u nemek hakkına” [= tuz ve ekmek hakkı için] ifadesi ‘Allah hakkı için.’ gibi bir ant verme şekli olarak kullanılmıştır.”⁴³

Sözlü ve yazılı edebiyatımızın hemen her devir ve türünde işlenen ve önemi vurgulanan tuz-ekmek hakkı, mânilerde de ifadesini bulur. Ramazan-nâme’nin Nasihat Faslı’nda karşımıza şöyle bir mâni çıkmaktadır:

“Gûş eyle bu nasihati

Bulasın sen de râhata

Tuz ekmek yediğin yere

Etme sakın hıyâneti”⁴⁴

Tuz-ekmek hakkının yalnız deyim olarak kalmadığını, bazı atasözleri de oluşturduğunu bir örnekle belirtelim:

“Tuz ekmek hakkı bilmeyen kör olur.”⁴⁵

Söz konusu ettiğimiz minnet ve dostluk nişanesinin sosyal hayattaki yerini belirtmeden önce, tuz ve ekmeğin Musevîlerce de kutsal sayıldığını belirtmek gerekir. *Muharref Tevrat*’ta şu şekilde geçer:

“Ekmek takdîmelerinden her birini tuzlayacaksın ve ekmek takdîmelerinin üzerinden Allah’ının ahdinin tuzunu eksik etmeyeceksin; bütüün takdîmelerin üzerinde tuz takdim edeceksin.”⁴⁶

Yakın dönem içtimaî hayatımıza kadar varlıklarını sürdüren ve hamam külhanlarında yatmalarından kinaye ile “külhanbeyi” ismini alan kimseler de

⁴³ Şentürk, a.g.e., s.150-152.

⁴⁴ *Ramazan-nâme* (Haz:Dr. Âmil Çelebioğlu) İstanbul 1973, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 209.

⁴⁵ *Meydan*, Atasözlerimiz, (Yer belirtilmemiş) Tarihsiz, s. 209.

⁴⁶ *Muharref Tevrat*, Levililer, Bab: 2-13.

tuz ve ekmeği mübarek kabul ederler, aralarına yeni giren birisi ile tuz-ekmek kardeşi olurlardı. Külhana kabul edilme merasiminin bir bölümü şu şekildeydi:

“ ... *Pilavla helva yenildikten sonra, külhancı ve öbür külhanbeyleri, bir lokma ekmeği tuza batırarak üç parmakları arasında tutardı. Külhancı şu duayı okurdu:*

*Bu ocağın adı gerçek külhandır
Yersizlere, yurtsuzlara mekândır
Nice erler yetişmiştir külhandan
Kim bilir bugün nerede pinhândır
Ana baba kucağına sığmayan
Yavrucaklar bu ocakta mihmândır
Pîrimizse bizim koca Layhâr'dır
Hak budur kim eşi gelmez sultândır
Hû çekelim hû, Layhâr'ın rûhuna
Anın için bâ y u gedâ yeksândır*

Dua bittikten sonra elde tutulan tuzlu ekmeğin lokmaları yenilirdi. Külhanbeyliğe girişin ikinci basamağı kardeşlik merasimiydi.”⁴⁷

Yukarıda da belirtildiği gibi tuz ve ekmeğe gösterilen saygı ve atfedilen kutsiyet, yalnızca Anadolu Türkleriyle sınırlı değildir. Mesele Türkmenler, sosyal hayatın en küçük ve en önemli birimi olan ailenin teşekkülünde bu inancı çok orijinal bir biçimde aksettirmektedirler. Durmuş Tatlılıoğlu, Orazbey Orayev'den naklen ve bahsimizle alâkalı olarak Türkmenlerde kız isteme âdetlerini şöyle anlatır:

“Türkmenlerde kız istemeye gidenlere “gözü pamuklu”, “gudacı, diünürücü” deniliyor. Beyaz şey iyiliktir diye, göz kapaklarına pamuk yapıyorlar, bu ırım, genelde kabul edilip uygulanmaktadır. Guda (hısım) olunacak veya akraba olunacak eve tuz, çörek götürmek, Türkmen ırımlarında, halk inanışlarında

⁴⁷ Meydan Larousse, c.12, (Külhanbeyi mad.), s.130-131

vardır. Ayrıca kendi evlerinde dönerken kız evinden tuz ve ekmeği götürürler, böylece onların tuz ve ekmeğinden yiyorlar. Bunun mânâsı "Biz size guda olmaya geldik, akraba olmak istiyoruz" demektir. Oğlanın annesi savcılarla kız evine gittiği zaman yağlık (eşarp) ile evin eşliğini, girişini süpürür. Bunun anlamı, "Biz size akraba olmak, kızınızı nişanlamak istiyoruz" demektir. Savcılar, yani düünürçüler, kız evine ikinci gittiklerinde tatlı yiyecek maddeleri götürürler "Tatlı yiyelim, tatlı konuşalım, birbirimizi kırmayalım" diyorlar. Son gittikleri zaman pişmiş et götürürler. Ekmeğin rızkın bol olmasına, zenginlik ve varlıklı yaşamaya; tuz, samimiyete, dostluğa; şeker, tatlı, uyumlu olmaya, et de bu işin pişirilerek bittiğine işarettir. Eğer verilen, götürülen hediyeler alınır ve yenirse gönüllü oldukları anlaşılmaktadır."⁴⁸

Bir tarihî romanda, yazarın söylediklerinin ne kadarının kendisinin tasarrufu olduğu, ne kadarının tarihî ve sosyal gerçeklerin yansıması olduğu tam kestirilemese, en azından bunu tespit için çok dikkatli ve külfetli bir tarih ve üslûp araştırması yapmak gerekiyorsa da tarihî romanlar, genellikle işlediği devir ve kahramanların gerçek hüviyetlerini verir. Bu itibar ve ihtiyatla, bir tarihî roman olan *Osmancık*'tan öğreniyoruz ki Osmanlı Devleti'nin kurucusu, Ertuğrul Gazi oğlu Osman Bey ve arkadaşları da tuz-ekmeği saymışlar, çevrelerindeki yabancıları ve düşmanları bu sağlam dostluk anlayışlarıyla kendilerine ısıdırmışlardır. Tarık Buğra, romanda bir Rum olan Mihail Kosses'in, Osman Bey'in kendisini niçin iki defa kurtardığını anlayamadığını anlatırken aynen şu ifadeyi kullanır:

"Mihail Kosses'in canı, malı mülkü Osman'a - Osman Beğ'e ne?

*Osman'ın - ve yoldaşlarının - yeri geldikçe söyledikleri bir söz
hatırlıyor:*

*"Tuz-ekmek hakkı... paylaştığımız hoş zamanların hakkı..
söylediğimiz güzel sözlerin hakkı."⁴⁹*

⁴⁸ Durmuş Tatlılıoğlu, "Din Sosyolojisi Açısından Türkmen Ailesi ve Kuruluşu Düğün, Nikâh ve Boşanmalar", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Mayıs-Ekim 2001, Yıl: 3, nr. 9-10, s. 224-225.

⁴⁹ Tarık Buğra, *Osmancık*, İstanbul 2002, Ötüken Yay., s. 149.

Yakın dönem şiirimiz ve kültür hayatımızda, hatta günümüzde de “tuz-ekmek”in mevkiini koruduğu, en azından bir çeşni olarak eserlerde yer aldığı göze çarpmaktadır:

Orhan Veli'nin “Güzel Havalarda” isimli şiirindeki

“Eve ekmekle tuz götürmeyi

Böyle havalarda unuttum”

şeklindeki mısralar bunun net bir göstergesidir.⁵⁰

Tuz ve ekmeğin çeşitli durum ve hadiselerle bugün de değerini koruduğunu göstermekteyiz. Örneğin, bazı yörelerde kaza atlatan bir kişi “iki adet ekmek ve bir miktar tuzu” dul bir kadına sadaka olarak vermekte, yine kazadan ve üzerine gelen felâketten zarar görmeyen kişinin “başının üzerinde tuza bandırılmış ekmek döndürülmekte ve bu ekmek darbe alan bölgeye sürülmektedir.” (Tabi tuzlu ekmeğin yaraya sürülmesi, tuzun birtakım tıbbî tesirlerini de düşündürmektedir).

Görüldüğü üzere, zengin kültürümüzün önemli sayılabilecek yapıtaşlarından birisi olan tuz ve ekmek, mazimizin hemen her devrinde kıymetini korumuş, destanlardan dinî hikâyelere, halk şiirinden klâsik şiirimize, modern şiirden hikâye ve romana kadar edebiyat dünyamızın her şubesinde ifadesini bulmuştur. Tanpınar, kültürü “bir devam meselesi olarak” alır. Ona göre formül, “değişerek devam etmek, devam ederek değişmek”tir. Yukarıda söylenenler, tuz ve tuz-ekmek karşısında alınan hürmetkâr tavrın devam eden kültür zincirimizin önemli bir parçası olduğunu gösterme gayesi gütmüştür.

Kaynakça

(...), Meydan, Atasözlerimiz, (Yer Belirtilmemiş), Tarihsiz

..... *Meydan Larousse*, c. 12.

Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, Ankara 1952.

Ali Şir Nevâî, *Fevâidü'l- Kiber*, (Haz. Önal Kaya), Ankara 1996.

ANAR, İhsan Oktay, *Amat*, İstanbul 2005.

ARAT, Reşit Rahmeti, *Kudadgu Bilig III* (İndeks), İstanbul 1979.

⁵⁰ Orhan Veli Kanık, *Bütün Şiirleri*, İstanbul 1963, Varlık Yay., s. 114.

- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005.
- AYVERDİ, Sâmiha, *İstanbul Geceleri*, İstanbul 1977.
- BUĞRA, Tarık, *Osmancık*, İstanbul 2002.
- Chambers 21st Century Dictionary*, Edinburg 1996.
- CHEVALIER, Jean - GHEERBRANT, Alain, *The Penguin Dictionary of Symbols*, London 1996.
- CELEBİOĞLU, Âmil, *Ramazan-nâme*, İstanbul t.y.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1999.
- Ebû Muhammed b. Selâme el-Kuzâî, *Şihâbu'l- Ahbâr*, (Çev. Ali Yardım), İstanbul 1999.
- Ebu'l Gâzi Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, (Haz. Zuhâl Kargı Ölmez), İstanbul 1999.
- ELÇİN, Şükrü, "Tuz - Ekmek Hakkı Deyimi Üzerine", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966.
- ERGUN, Metin, *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, c. 2, Ankara 1997.
- EROL, Safiye, *Ciğerdelen*, İstanbul 2004.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (Haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1995.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l- Ahbâr*, c. II, (Haz. M. Hüdayî Şentürk), Ankara 2003.
- Gevherî Divanı*, (İnceleme - Metin - Dizin - Bibliyografya) Ankara 1984.
- GÜREL, Şevket, "Tuz Baba", *İstanbul Evliyalari*, İstanbul 1998.
- GÜZEL, Abdurrahman, "Tekke Şiiri", *Türk Dili*, nr., 57, 1989, s. 1-104.
- Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, 4. c., İstanbul 1945.
- KANIK, Orhan Veli, *Bütün Şiirleri*, İstanbul 1963.
- KARAHAN, Abdülkadir, *Nâbî*, Ankara 1987.
- KIRIMLI, Yüksel, "İnanç, Nazar ve Nazara Karşı Tuz", *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004.
- Mes'ud bin Ahmed, *Siiheyl ü Nev-bahâr*, (Haz. Cem Dilçin), Ankara 1991.
- MURATOĞLU, Ali İhsan, "Tuzun Hikâyesi", *Türk Folklor Araştırmaları*, nr. 253, 1970, s. 5721-5722.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 4. cilt, Ankara 1991.
- PALA, İskender, *Babil'de Ölüm, İstanbul'da Aşk*, İstanbul 2003.
- PALA, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü c. I*, Ankara 1989.
- Sâdi, *Gülistan*, (Çev. Hikmet İlaydın), İstanbul 2001.
- SHREVE, R. Narris-BRİNG Joseph A., Jr. (1983), *Kimyasal Proses Endüstrileri I*, (Çev. A. İhsan Çataltaş) İstanbul 1983.
- ŞENTÜRK, A. Atilla, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, İstanbul 1999.
- TANYERİ, Mehmet Ali, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara 1999.

- TATLILIOĞLU, Durmuş, “Din Sosyolojisi Açısından Türkmen Ailesi ve Kuruluşu Düğün, Nikâh ve Boşanmalar”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2001, 9-10.
- TDK, *XII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanuklarıyla Tarama Sözlüğü I*, İstanbul 1943.
- TDK, *XIII. Asırdan Günümüze Kadar Kitaplardan Toplanmış Tanuklarıyla Tarama Sözlüğü IV*, Ankara 1957.
- Redhouse, Yeni Redhouse Lüigati*, (İngilizce-Türkçe), (Revised Redhouse Dictionary English-Turkish), 1969.
- YETİŞ, Kâzım, “Ta’kib”, *Namık Kemal’in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları*, İstanbul 1996.
- YILDIZ, Nurgül, “Tuzsuz Deli Bekir Üzerine”, *Tuz Kitabı*, İstanbul 2004.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig (Metin) I*, (Haz. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1999.
- Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 2003.